

Повний виклад змісту Програми соціально-емоційного розвитку дитини з аутизмом див. на сайті Інституту корекційної педагогіки та психології НПУ імені М.П.Драгоманова. .

The article briefly presents the process by level of socio-emotional development of children with autism: I level - Singling out a child from the environment II - Admission of another person in your space, III - Formation of social interaction IV - Ability to constructively influence the environment, in - ability to social behavior. In addition, formulated advice to teachers and parents of the child with autism.

Keywords: Children with autism, emotional and social development level.

Отримано 24.2. 2012

УДК 376-056.262(091)"192/193"(477.54)

*С.В. Федоренко,
А.В. Орлов*

ХАРАКТЕРИСТИКА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОЇ ШКОЛИ ДЛЯ СЛІПИХ (20-30 РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

В статті відображено розвиток організаційно-педагогічних основ діяльності Харківської школи для сліпих в 20-30-ті роки ХХ століття та започаткування процесу навчання й виховання сліпоглухих дітей.

Ключові слова: Харківська школа для сліпих, сліпі, сліпоглухі, радянській період, організаційно-педагогічні основи.

В статье отображено развитие организационно-педагогических основ деятельности Харьковской школы для слепых в 20-30-е годы ХХ столетия и становление процесса обучения и воспитания слепоглухих детей.

Ключевые слова: Харьковская школа для слепых, слепые, слепоглухие, советский период, организационно-педагогические основы.

В історії будь-якої держави політичні й соціальні зміни в суспільстві дуже впливають на незахищені верстви населення: дітей, молодь та людей похилого віку. Не стали винятком і події 1917-1920 років, так звані "визвольні змагання", "революційні роки" або "встановлення радянської влади". Такі визначення цьому періоду даються в сучасній історичній літературі. Події цих років перевернули все українське суспільство, зокрема, і населення тогочасної Російської імперії взагалі.

У роки революції та громадянської війни (1917-1921 роки), особливої уваги піклуванню та "призрінню" інвалідів і, зокрема сліпих, ніхто не приділяв, окрім спроб певних благодійних установ, які залишилися після розпаду Російської імперії.

Нова влада своїми постановами почала ліквідацію так званої старої системи освіти, створюючи нову, радянську модель виховання підростаючого покоління. Перетворюючи систему освіти на "новий лад", Радянська влада закріплювала це різними постановами та декретами. Зокрема це були "Постановление Наркомпроса РСФСР от 30.11.1917 о реформе средней школы" [3], яке передбачало створення нових засад навчання та виховання дітей, "Постановление Наркомпроса РСФСР от 20.01.1918 об упразднении должностей директоров, инспекторов народных училищ и губернских дирекций и инспекций", "Постановление Наркомпроса РСФСР от 21.01.1918 об упразднении попечителей учебных округов и их помощников, главных и окружных инспекторов, состоящих при них секретарей и помощников секретарей, а равно попечительских советов и канцелярий при учебных округах", "Постановление Наркомпроса РСФСР от 23.02.1918 о передаче всех учебных заведений в ведение народного комиссариата по просвещению" [2], "Декрет СНК РСФСР от 23.01.1918 об отделении церкви от государства и школы от церкви" [1]. Шляхом упорядкування законодавства радянська влада встановлювала повний державний контроль над всією системою освіти.

Не минули реформи і перетворення й систему освіти дітей-інвалідів. Так "Постановление Народного Комиссариата Государственного Призрения РСФСР от 12.12.1917 об упразднении: 1) Совета Детских Приютовъ Ведомства Учреждений Императрицы Марии, 2) Постоянной Комиссии Совета, 3) Хозяйственного Комитета, 4) Комитета для сбора пожертвованій и 5) Комитета для изыскания средств на устройство слабыхъ здоровьемъ детей въ летнія санаторіи" [4] визначало, що всі заклади для інвалідів переходили у відомство Народного комісаріату Просвіти.

У перші роки радянської влади всі училища для дітей-інвалідів були передані в державні відомства, і офіційно, на правових основах

фінансувалися державою. Перехід на державне фінансування закладів освіти дав змогу видатним ученим того часу значно розширити свої наукові дослідження в галузі практики навчання й виховання дітей-інвалідів (дефективних дітей). Особливо слід відзначити роль перших організаторів "нової" народної освіти В.М.Бонч-Бруєвича, А.В.Луначарського та інших. Вони запросили до створення нової радянської соціальної школи сліпих демократично налаштованих тифлопедагогів Г.М.Мельникова, О.М.Щербину, П.І.Блонського, Л.С.Виготського, І.О.Соколянського та інших видатних дефектологів і психологів того часу. Багато хто з цих діячів підтримував нову владу і сподівався на великі зміни в освіті "дефективних" дітей.

Харківське училище для сліпих в цей час хоча і переживало важкі часи, але не було закрито й продовжувало свою діяльність. Його у 1921 році було перейменовано в радянську школу для сліпих (Основний будинок для сліпих дітей).

Заслугою керівників школи в той період стало те, що, незважаючи на скрутні часи, вдалося зберегти викладацький персонал школи. Колектив викладачів зміг зберегти, слідуючи новим ідеологічно-директивним установкам, ті напрацювання та досягнення, які були набуті за перші десятиріччя існування закладу.

В організації навчально-виховного процесу педагоги Харківської школи для сліпих успадкували ті ж прийоми і методи, що використовувалися в попередні роки. Навчальний план був дещо змінений згідно із вимогами часу. З нього було вилучено такий предмет, як "Закон Божий", бесіди на духовні теми, церковний спів. Звільнений навчальний час був перерозподілений для навчання дітей читання, математики, географії, історії тощо.

Аналіз навчальних планів показав, що окрім вивчення дітьми навчальних предметів, які передбачали вивчення основ наук, незрячі готувалися до майбутнього самостійного професійного життя. Їх навчали наступним ремеслам: в'язанню панчіх, шиттю білизни, виготовленню чобіт, ремонту взуття та, як і раніше, плетінню кошиків, виготовленню щіток та мітел.

Значної уваги на початку становлення Радянської влади приділялося в Харківській школі для сліпих розробці змісту та напрямів позаурочної роботи. Значного розвитку отримала гурткова робота. Особливою любов'ю у дітей школи та жителів Харкова користувалися концерти художньої самодіяльності, в яких активно брали участь не тільки учні, але й кращі артисти міста. При школі навіть був організований аматорський гурток. Керівником гуртка стала Ванда Владиславівна Пржиборовська. Також Ванда Владиславівна була організатором і керівником шумового оркестру,

до якого входили майже 40 чоловік, оркестр користувався популярністю не тільки в школі, але й поза її межами.

Змістовними були програми таких концертів. Зі сцени звучали народні та класичні твори. Особливою популярністю користувався духовий оркестр, яким керував І.В. Слепцов. Оркестр виступав в лікарнях, на міських вечорах, з'їздах Нарпросвіти. Таким чином вся позаурочна робота була спрямована на розвиток розширення світогляду учнів та сприяла соціальній адаптації незрячих.

У травні 1921 року силами гуртківців школи була поставлена п'єса О.М.Островського "Бедность не порок" у зв'язку з 35-річчям з дня смерті драматурга.

Школа не стояла осторонь громадсько-політичних рухів того часу, хоча колектив завжди намагався бути аполітичним, але новий час вимагав нових форм організації роботи. Новим напрямком виховної роботи став піонерський рух. У виховному процесі хоча і зник інститут церкви як чинник духовного виховання молоді, на зміну прийшла нова форма організації молоді – піонерія, яка охоплювала молодь віком від 9 до 15 років.

У 1923 році в школі для сліпих, як і в усіх радянських школах, була створена піонерська організація - юні спартаківці, а з 1925 році - юні піонери. Піонерська організація проіснувала в школі до 1991 року. Слід зазначити, що піонерська організація завдяки різним заходам відгравала ключову роль у соціалізації та адаптації незрячої дитини у суспільство. Згідно із заповідями піонера кожен мав приносити користь суспільству, а тому навіть незначна праця будь - якої незрячої людини була корисною для радянського суспільства.

24 січня 1922 року Постановою Ради Народних комісарів УРСР школі було присвоєно ім'я В.Г.Короленка, що стало досить важливою подією у житті школи, вона не призвела до повного зламу традицій та устоїв школи, а, навпаки, підтримувала і закріплювала їх. У Харківській школі і до сьогодні шанується ім'я В.Г. Короленка не тільки як письменника, але й як одного із засновників Піклування про сліпих. Щорічно в школі проводиться Короленківський тиждень, де за творами В.Г. Короленка учні ставлять вистави або невеликі п'єси.

Цього ж року (1922) за рішенням Народного Комісаріату Просвіти України школа разом з дитячим садком була реформована в дитячий будинок для сліпих дітей. Окрім того, поява дитячого садочка при школі дозволила охопити навчанням і піклуванням сліпих дітей від 3 років. Поява дитячого садка давала змогу педагогам не лише організувати навчання й виховання дошкільнят, але й забезпечити розвиток та соціалізацію незрячої дитини шляхом

раннього втручання в процес розвитку дитини та вироблення основних навичок самообслуговування, починаючи з раннього віку.

Зважаючи на вище викладені факти, необхідно відмітити, що навчально-виховний процес у Харківській школі надавав можливість для широкої творчої праці педагогам.

Важливим завданням школи було запобігання відчуження вихованців від життя міста, країни. Вчителями школи були розроблені форми соціалізації незрячих дітей: діалогова співпраця з іншими дітьми, які були в піонерських таборах разом з незрячими, оздоровча діяльність у літніх таборах та позашкільна робота.

Визначною подією в місті стало відкриття першого в Радянському Союзі Палацу піонерів ім. П. Постишева в 1936 році. Харківська школа для сліпих практично одразу почала співпрацювати з цією установою. Поява закладу такого типу дала змогу охопити позашкільною роботою практично всіх учнів школи, адже кожен з них брав участь у діяльності певного гуртка, що давало їм змогу спілкуватися зі своїми однолітками з масових шкіл. Це було важливим кроком у соціалізації незрячої дитини та набутті певних професійних навичок. Також участь у гуртках давала змогу зрозуміти оточуючим, що незряча дитина також є повноцінним членом суспільства, а не "нахлібником", як це часто могла чути така дитина у себе вдома. За участь у гуртках діти отримували певні нагороди, так, наприклад, в літній час діти були на оздоровленні в піонерському таборі в селищі Високе поблизу Харкова.

У навчальному процесі особлива увага приділялася трудовому вихованню. Актуальність цього питання було наслідком директивної реалізації державної політехнічної освіти. Наприкінці XIX – на початку XX століття набуття якогось ремесла було умовою подальшого виживання випускника училища, а в 20-30-ті роки XX століття це стало умовою подальшого працевлаштування, оскільки на заводах почали створюватися робочі місця для незрячих.

З 1933 року почала створюватися система підприємств Українського товариства сліпих (УТОС), де працевлаштовували всіх незрячих. Тому трудове навчання і виховання завжди стояло на першому плані в навчальному процесі, бо, працюючи в шкільних майстернях, учні отримували певну робітничу кваліфікацію і могли працювати на заводах. Але влаштовуватися на роботу мали вони самостійно.

За спогадами випускників того часу, на заводі ХЕМЗ (Харківський електромеханічний завод) працювало 90 чоловік незрячих, а на заводі "Серп і молот" - 25 чоловік. Також випускники школи працювали і на інших виробництвах. Такі заходи дещо поліпшили становище сліпих в тогочасній Україні, адже незрячі

отримали змогу самостійно заробляти собі на життя і не залежати від родичів після випуску зі школи.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття у зв'язку з новими соціально-економічними умовами розвитку держави зазнає змін і практика навчання і виховання незрячих (особливо це стосувалося старшокласників). Відповідно до нових вимог відбулася певна структурна та методична реорганізація Харківської школи для сліпих, спрямована на професійну підготовку майбутніх випускників.

У зв'язку з появою системи працевлаштування сліпих та необхідністю набуття певної робітничої кваліфікації незрячими під час навчання в школі постають нові вимоги перед освітнім рівнем незрячих, оскільки державі потрібні були більш кваліфіковані й освічені випускники шкіл. Нова радянська школа вимагала вже не гуманітарної, а політехнічної освіти, що й було закріплено новими як методичними, так і директивними розробками. Тому Харківська школа для сліпих зазнавала певних структурних та управлінських змін. Так, у 1932 році школа-інтернат була передана в ведення відділу народної освіти. Даний факт означав, що школа тепер виконує не тільки функції спеціалізованого закладу, а й є звичайною загальноосвітньою школою. У такому плані школа розкрилася саме в 20-30-х роках ХХ століття, але це було результатом півстолітньої роботи тифлопедагогів різних поколінь і поглядів.

У 1934 році школа була реорганізована в семирічну з восьмирічним терміном навчання за програмою масової школи. Така управлінська реорганізація дала можливість незрячим отримувати освіту нарівні з учнями масової школи, а згодом і працевлаштовуватись.

В цей період організація навчального процесу в спеціальній школі була практично скопійована з масової школи (хоча в навчальному процесі використовувалися методики, розроблені в школі протягом 40-річного періоду її діяльності), але основний наголос робився на збереженні залишкового зору. Це було одним із основних завдань роботи Харківської школи-інтернат для сліпих дітей.

Беручи до уваги вищевикладене, варто наголосити й на такому аспекті, як продовження сліпими здобуття освіти після середньої освіти. Важливим фактором, який стимулював бажання навчання серед незрячих, став урядовий дозвіл на їх вступ до вищих навчальних закладів. 18 вересня 1922 року 11 випускників школи вступили на підготовчий факультет соціального виховання при Харківському інституті народної освіти, а шість - стали студентами комуністичного університету імені Артема, що було важливою віхою у практиці навчання та виховання сліпих учнів в Україні. Ці 17

сліпих з України, переступили поріг радянської вищої школи, і не тільки радянської, а і взагалі вищої школи. У 1926 році вони отримали дипломи спеціаліста.

Досить знаковою подією стало відкриття в 1926 році при Харківській школі для сліпих типографії, яка друкувала шрифтом Брайля підручники та художню літературу, карти та рельєфні малюнки. Типографія Харківської школи забезпечувала не тільки власні потреби в підручниках, але й всіх спеціалізованих шкіл України.

Одним із важливих чинників в організації навчання та виховання незрячих в 20 -30 роки ХХ століття в Харківській школі-інтернаті для сліпих дітей було те, що за допомогою держави були розширені зв'язки з громадськістю та підприємствами міста й області. Зокрема, у ці роки розширюються зв'язки з виробництвом та культурними центрами міста. Багато уваги приділялося екскурсійній роботі на підприємства міста, де діти знайомилися з їх історією, структурою, виробництвом тощо.

Серед цікавих нових розробок практики виховання сліпих учнів в Харківській школі для сліпих було патріотичне виховання, що реалізовувалося в школі сліпих через засоби кіномистецтва, яке визначало абсолютно новий засіб культурологічного виховання. З розвитком технічного прогресу та масовим поширенням в Радянському Союзі кіномистецтва в Харківській школі з'являється своя власна "кінопересувка", і учні із задоволенням дивилися популярні кінофільми того часу – "Чапаєв", "Броненосець Потьомкін" та ін. Фільми коментували піонервожаті. Це було важливою складовою практики навчання та виховання сліпих та сліпоглухонімих учнів, оскільки піонервожаті, в допомогу вихователям та вчителям, були важливим носієм пізнавальної інформації: вони коментували фільми, події в країні, місті, аналізували книги та радіопередачі, були в якості близької людини, з якою можна поділитися проблемами. Показ кінофільмів хоча і мав свій ідеологічний підтекст (патріотичне виховання радянської молоді) та для незрячих був певною мірою соціалізації й засобом розширення світогляду. Через коментарі вожатих та сприйняття на слух реплік кіногероїв (в 30-х роках вже існувало звукове кіно), діти могли формувати власні образи тих чи інших подій та постатей.

Завдання ідеологічно-патріотичного виховання реалізовувалося також участю в науково-практичних конференціях (найчастіше такі конференції відбувалися в Харківському інституті народної освіти та на комсомольських і партійних зборах).

Взаємозв'язки та співпраця з різними громадськими й державними організаціями, відомими діячами міста та області теж

визначало особливість освітньо-виховного напрямку в школі-інтернаті. Харківська школа-інтернат для сліпих дітей хоча і мала потужну організаційно-методичну та директивно-правову базу й підтримку з боку держави, все ж потребувала постійної допомоги не тільки з боку держави, але й з боку громадськості. Школі доводилось вирішувати різні питання: матеріально-технічне забезпечення навчального та виховного процесу, ремонт будівлі, забезпечення сировиною майстерень тощо. До проблем школи залучалися відомі люди міста – артисти, ветерани партії, перші комсомольці. Одного разу в школі побував перший секретар ЦК КП(б)У Г.І. Петровський, він подарував дітям ламповий радіоприймач та декілька детекторних приймачів [5].

Важливою складовою виховання сліпих учнів в Харківській школі для сліпих стали зустрічі з відомими особистостями міста та країни. Вони проводилися з метою соціалізації та розширення світогляду вихованців, а також ознайомлення відомих людей з особливостями роботи та виховання незрячих. Бували у школі педагог А.С.Макаренко, оскільки він співпрацював з І.О.Соколянським у комісії в справах неповнолітніх, відомі письменники Оксана Іваненко, Марія Пригора, Олесь Донченко та ін. Також школа активно співпрацювала з колонією для неповнолітніх ім. Ф. Дзержинського, якою керував А.С. Макаренко. Наведені вище приклади діяльності школи давали змогу дітям не тільки познайомитись з відомими людьми, але й багатьом громадським діячам ближче познайомитись з дітьми Харківської школи для сліпих.

Отже, у 20-30-х роках ХХ століття Харківське училище для сліпих у результаті різних управлінських змін і відомчих організаційно-правових підпорядкувань перетворилося на Харківську школу-інтернат для сліпих дітей ім. В.Г. Короленка. У школі продовжувала розвиватись потужна організаційно-методична база завдяки збереженню розробок минулих десятиріч і традицій школи. Але школа не могла існувати без сторонньої допомоги, тому до потреб школи долучалися державні й громадські діячі того часу.

Ґрунтуючись на позитивних результатах діяльності педагогічний персонал школи не боявся йти на експерименти в пошуках нових методів та форм роботи зі сліпими дітьми. Користуючись підтримкою з боку держави, політичною і соціальною стабільністю, педагоги-новатори того часу починають різні експерименти в навчальному процесі, не стояли осторонь нових ідей і тифлопедагогі. Починається пошук нових методів і прийомів освіти і виховання незрячих під впливом новаторства масової школи.

У цей час виникає ідея освіти дітей-інвалідів з більш глибокими комплексними порушеннями сенсорної системи.

У 20-х роках ХХ століття Харків був столицею Радянської України, і сюди їхали працювати відомі лікарі, педагоги, вчені, які розпочали реалізацію ідеї навчання та виховання дітей з комбінованими глибокими сенсорними порушеннями. Так вперше у світі в Харківській школі для сліпих дітей розпочали давати освіту дітям, які мають комбінований дефект - сліпоглухоту.

З 1923 року по 1937 р. на базі Харківської школи вів наукову роботу відомий радянський дефектолог І.О. Соколянський. Саме він створив першу в СРСР лабораторію з навчання сліпоглухонімих. На початковому етапі своїх досліджень І.О. Соколянський не ставив питання про освіту сліпоглухонімих, він спочатку спостерігав за розвитком такої дитини і намагався дати їй елементарні уявлення про навколишній світ. І вже після кількох років роботи він ставить на науково-методичному рівні питання про надання освіти таким дітям.

На той час І.О. Соколянський очолював педагогічну лабораторію та секцію дефективних дітей провідної наукової установи Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП). Він провів унікальні дослідження та створив школу-клініку, де дітей не тільки навчали, але й вели медичні спостереження. За результатами своїх спостережень за сліпоглухими учнями розробив основи навчання сліпих та сліпоглухих з позиції аналізу їх поведінки. Іван Опанасович став учителем для багатьох сучасних вчених-дефектологів. Його праці не втратили свого значення й сьогодні.

Таким чином аналіз діяльності Харківської школи для сліпих дозволив виділити радянській період розвитку організаційно-педагогічних основ, який характеризувався переходом від приватної справи освіти незрячих до структури державних органів організації освіти, а також спробою навчання та виховання дітей зі складними комбінованими сенсорними порушеннями – сліпоглухих.

Аналіз архівних та інших джерел показав, що основними досягненнями в теорії та практиці навчання й виховання сліпих та сліпоглухонімих учнів у Харківській школі для сліпих в 20-х - 30-х роках можна визначити наступні:

- перехід на навчання за програмою звичайної загальноосвітньої школи, надання повної середньої освіти, можливість вступати до вищих навчальних закладів;
- активний розвиток пізнавальної діяльності сліпих, участь у науково - практичних конференціях;
- естетичне виховання засобами художньої самодіяльності;

- певна ідеологізація виховного та навчального процесів, підпорядкування ідеології держави, скасування релігійного виховання.

- активне застосування у виховному процесі екскурсій, спостережень, створення альбомів-гербаріїв як методу пізнання навколишнього середовища, флори й фауни рідного краю та його історичних пам'яток;

- охоплення дітей гуртковою роботою із залученням фахівців певної справи (у 20-х роках у школі вів географічний гурток відомий український письменник Микола Трублаїні);

- соціалізація сліпих дітей шляхом перебування їх в літніх таборах поряд зі зрячими дітьми, співпраці з дитячими виховними закладами міста (палаці піонерів), проведення діалогів-зустрічей з видатними особами;

- надання можливості сліпим відвідувати гуртки в Харківському палаці піонерів, що було важливим не тільки для соціалізації та адаптації вихованці до життя, але й вагомим елементом навчання та підготовки до подальшого навчання в технікумах та інститутах;

- становлення нового напрямку в профорієнтаційній роботі - зв'язок із виробництвом, реалізація отриманих політехнічних навичок на виробничих підприємствах (не тільки спеціалізованих, підприємства Товариства сліпих, але й на звичайних великих підприємствах, зокрема, в Харкові незрячі працювали на тракторному заводі, заводі "Серп і Молот" та інших); можливість реалізації навичок професійних якостей, набутих під час навчання в школі – у самостійному житті;

- залучення незрячих вихованців школи-інтернату до молодіжних організацій - піонерії та комсомолу.

Список використаних джерел

1. Декрет СНК РСФСР от 23.01.1918 об отделении церкви от государства и школы от церкви [Електронний ресурс] / Правовые акты СССР // Правовая Россия. СССР. Законодательство Российской Федерации – 2006. - Режим доступа до книги: <http://legal-ussr.narod.ru/data04/tex17420.htm>- Заголовок з екрану.
2. Постановление НАРКОМПРОСА РСФСР от 23.02.1918 о передаче всех учебных заведений в ведение народного комиссариата по просвещению [Електронний ресурс] / Правовые акты СССР // Правовая Россия. СССР. Законодательство Российской Федерации – 2006. - Режим доступа до книги: <http://legal-ussr.narod.ru/data04/tex17358.htm> - Заголовок з екрану.

3. Постановление НАРКОМПРОСА РСФСР ОТ 30.11.1917 о реформе средней школы [Електронний ресурс] / Правовые акты СССР // Правовая Россия. СССР. Законодательство Российской Федерации – 2006. - Режим доступа до книги: <http://legal-ussr.narod.ru/data04/tex17552.htm> - Заголовок з екрану
4. Постановление Народного Комиссариата государственного призрения РСФСР от 12.12.1917 объ упразднении: 1) Совета детских приютов ведомства учреждений императрицы Марии, 2) Постоянной Комиссии совета, 3) хозяйственного комитета, 4) Комитета для сбора пожертвованій и 5) Комитета для изыскания средств на устройство слабых здоровьем детей в летнія санаторіи [Електронний ресурс] / Правовые акты СССР // Правовая Россия. СССР. Законодательство Российской Федерации – 2006. - Режим доступа до книги: <http://legal-ussr.narod.ru/data04/tex17516.htm> - Заголовок з екрану
5. Безман Г. Подарунок товариша Петровського // На зміну. – 1936.
6. Берг Б. Без света (Дом слепых детей в Харькове) // Октябрьские восходы. – 1925. - № 10. – С. 14-16.
7. Забыты солнцем (Школа слепых в Харькове) / Без автора // Пламя. – 1925. - № 3. – С 16-18.
8. Історія міста Харкова ХХ століття / [Ярмиш О.Н., Посохов С.І., Епштейн А.І., Куделко С.М. та ін.] – Х.: Фоліо, Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
9. Можейко Л У сліпих дітей (В харківському дитбудинку-школі для сліпих) // Червоні квіти. – 1928. - № 8. – С. 9-10.
10. Харків 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: Історико – економічний огляд / [В.Н. Майорченко, В.М. Бабаєв, Л.М. Шутенко та ін.]; під ред. В.Н. Майорченко. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 320 с.

In the article development of organizationally pedagogical bases of activity of Kharkov school is represented for the blind in 20-30th of XX age and establishment of process of studies and education of blind and deaf children.

Keywords: Kharkov school for the blind, blind, blind and deaf, to soviet period, organizationally pedagogical bases.

Отримано 24.2.2012